

В. В. ГРАБОВСЬКИЙ

УДК 94 (477)

БУДЖАК У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В 1739 – 1769 РОКАХ

Розглядається процес становлення органів державного управління Кримського ханства у Буджацькій орді у період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 і 1768–1774 років.

Ключові слова: Буджак, Кримське ханство, російсько-турецькі війни, політичний устрій.

Рассматривается процесс становления органов государственного управления Крымского ханства в Буджацкой орде в период между российско-турецкими войнами 1735-1739 и 1768-1774 годов.

Ключевые слова: Буджак, Крымское ханство, российско-турецкие войны, политическое устройство.

Becoming organs of state administration of the Crimean khanate in the Budzhack horde in a period between Russian-Turkish wars 1735–1739 and 1768–1774 is examined.

Key words: Budzhack, Crimean khanate, Russian-Turkish wars, political regime.

У науковій літературі накопичено значний обсяг матеріалу, що дозволяє розглядати політогенез номадних спільнот як такий, що не йшов далі стадії протодержави-чіфдом [9, с. 175] і не мав більшості атрибутів, властивих для держав землеробського світу. З огляду на це означення типологія потестарної системи номадів визначається поняттям кочівницька імперія [17, с. 21–32; 18; 19, с. 314–336; 28, с. 356–367; 29, с. 547–548]. Ногайці, котрі упродовж другої половини XVI – XVII ст. мігрували до Північно-Західного Причорномор'я і сформували у складі Кримського ханства Буджацьку орду, репрезентували політичні традиції Ногайської Орди, однієї з останніх кочівницьких імперій, що існували у Волго-Уральському межиріччі.

Маючи за мету з'ясувати характер політичного зв'язку Буджацької орди і Кримського ханства у XVIII ст., ми визначили собі завданням розглянути

формування і еволюцію інститутів регіонального представництва влади Бахчисараю у Буджаку, а також з'ясувати обсяг інтеграції Буджацької орди до державної системи Кримського ханства у порівнянні з іншими ногайськими ордами. Заявлений у назві хронологічний проміжок стосується періоду між російсько-турецькими війнами і визначений з огляду на те, що саме у цей час під владою Бахчисараю зосередилася максимально велика кількість ногайського населення, стабілізувалися кордони Кримського ханства з північними сусідами; система російсько-турецьких домовленостей після укладення Білградського мирного договору 1739 р. чітко зафіксувала підданство причорноморських кочовиків, створивши перешкоду їхнім самовільним міграціям й усунувши ситуацію перманентної війни між запорозьким козацтвом і підданцями кримських ханів. Завдяки цьому Кримське ханство чи не вперше за всю свою історію

отримало можливість створити стабільні й постійнодіючі інститути управління причорноморськими кочовиками, котрі прийшли на зміну усталеній практиці залучення номадів, що ситуативно мігрували до Північного Причорномор'я (й так само ре-мігрували з регіону), для здійснення набігів на землі північних сусідів. З'ясування інтегративних можливостей Кримського ханства стосовно причорноморських ногайців на прикладі Буджацької орди становить окреме завдання нашого дослідження.

Кримське ханство істотно різнилося від типових кочівницьких імперій насамперед тим, що мало розвинуту політико-адміністративну систему в районах із землеробською економікою (гірський Крим і перегір'я); типологічно вона була близькою до близькосхідних систем. Однак у Буджаку, Очаківському та Перекопському степу залишались чинними архаїчні моделі, пов'язані з кочівницькими політичними традиціями [32, с. 25]. Будь-які спроби кримських ханів запровадити стабільне оподаткування чи приборкати ногайську аристократію спричиняли міграцію ногайців за межі ханства, – до степового Передкавказзя і Поволжя. Тим самим, правителі Криму втрачали основну ударну силу, що використовувалася у набігах на північних сусідів [13, с. 279–306].

Буджак становив крайній пункт міграцій кочовиків зі сходу на захід. Для ногайців оселення в Буджацькому степу мало низку переваг над іншими регіонами Північного Причорномор'я. По-перше, Буджак був віддалений від Запорозьких Вольностей, відтак козацькі рейди задля “луплення татарських чабанів” тут відбувалися з меншою інтенсивністю, ніж у Очаківському та Перекопському степах. По-друге, перебування на віддалі від Бахчисараю дозволяло ногайським мурзам уникнути прямого контролю ханської адміністрації та підтримувати окремі стосунки з Портою та дунайськими князівствами. Існувала ще одна важлива обставина: можливість

грабунку землеробської округи; зреалізувати цю одвічну потребу номадів не було складною справою в умовах беззахисності степових рубежів підпорядкованих Порті Молдови та Румунії, а також прозорих кордонів Речі Посполитої. Упродовж першої третини XVII ст. Буджацька орда досягла апогею могутності, її очільник Кантемир-мурза Дивеєв звільнився з-під контролю Бахчисараю й домогся прямого васалітету Порті [6, с. 82–94; 11, с. 218; 21, с. 101–115; 29, с. 420].

Після смерті Кантемира-мурзи Буджак повернувся під владу Бахчисараю. В результаті влаштованих кримським ханом репресій більшість буджацьких ногайців були змушені “зламати свої гарби”, тобто припинити кочування й оселитися у постійних селищах, перетворившись на податне населення. Вже у 30-ті роки XVII ст. таких селищ нараховувалося до дев'яти десятків [8, с. 46]. На 1663 р. вони перебували під фіскальним та адміністративним контролем ханського яліагаси (“намісника побережжя”), що мав резиденцію у селищі Хан кишла [31, с. 190, 264] (тепер с. Удобрне Білгород-Дністровського району Одеської області). Під тиском нових хвиль міграцій ногайців зі сходу територія Буджацької орди вже у другій половині XVII ст. обмежилася степовим межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від буджаківців кочували недиференційовані джерелами “ногайці” [24, с. 67].

На початку XVIII ст. територія розселення буджацьких ногайців стабілізувалася у степах південної Бессарабії, себто у Буджаку. Північну межу Буджаку визначено у 1672 р. кордоном Халіл-паши (інше датування – 1666 р. [30, с. 249]), що тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер [14, с. 6, 25–27]. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдовського князівства.

Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусила молдовського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною” [10, с. 213]. За володіння цією “двогодинною смугою” відбувалися гострі суперечки між буджакськими ногайцями і господарями Молдови, що потребували постійного втручання Порти і Бахчисараю [30, с. 249-252 та ін.]. До 70-х рр. XVIII ст. буджаківці спільно з турецькими райя займали 55,7 % території Дністровсько-Прутського межиріччя [7, с. 244].

Більшість буджакських ногайців внаслідок переважно насильницької седентаризації залишила кочування і зайнялася напівкочовим скотарством і землеробством, мешкаючи в стаціонарних поселеннях. На початку XVIII ст. у відомстві кримського хана перебувало близько двох сотень сіл буджакських ногайців [23, с. 36]. Навернені до осілости/напівосілости, буджаківці були, звісно, більш піддатливими контролю регіональних органів влади Бахчисараю, ніж їхні кочові одноплемінники. Відтак, адміністрація Кримського ханства у Буджаку сформувалася раніше, ніж в інших підвладних Гіреям ногайських ордах.

Протягом XVI–XVII ст. ногайці, що кочували поза межами Кримського півострова (за виключенням буджаківців), перебували у відомстві ханського губернатора Перекопу – ор-бея [22, с. 485]. На середину XVIII ст. він залишався третім за значенням кримським дигнитарієм, після калги та нурадина, котрі призначалися ханом з представників династії Гіреїв (інколи – з музр фамілії Ширин), мали станові привілеї й утримувалися коштом ханської скарбниці [2, арк. 10, 17]. На початку XVIII ст. кримські хани, окрім “намісників побережжя”, стали призначати у Буджак правителів з титулом сераскера.

Одна з перших згадок про цей титул у Буджаку припадає на час кримського походу на Правобережну Україну в 1711 р., коли в

якості буджакського сераскера значився Мехмед Гірей-султан [26, с. 77-80]. Однак призначення сераскерів кримськими ханами тоді ще не перетворилося на усталену практику. Натомість під час урегулювання відносин між Молдовою та буджакськими ногайцями фігурують посадові особи у чині яли-агаси, зокрема у 1719 р. – Джемаль-ага, у 1727 р. – Алі-ага [30, с. 253, 256]. Постійне перебування сераскер-султанів у Буджаку фіксується під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., зокрема у липні 1738 р., а 5 січня 1739 р. кримський хан спеціально приїздив до Буджаку з метою усунення з посади попереднього сераскера і призначення нового [30, с. 269]. З того часу буджакський сераскер-султан перетворюється на постійного ханського резидента, котрому крім військових функцій доручалося ще і цивільне управління. Інституалізація постійного представництва ханської влади за межами Кримського півострова, була зумовлена не лише важливим стратегічним значенням Буджаку під час російсько-турецьких воєн, але й демографічними процесами, пов’язаними з новою хвилею міграцій ногайців. Таким чином, місце ханського чиновника яли-агаси посів представник кримської династії Гіреїв, що мав право на успадкування ханського престолу.

Збільшення територіальних меж Кримського ханства в результаті укладання Прутського російсько-турецького договору 1711 р. створило умови для активізації міграцій ногайців до Північному Причорномор’ї. Протягом 1723 – 1728 рр. з Нижньої Волги та Кубані мігрували єдисанці і джембуйлуковці; чисельність ногайців у Буджаку стрімко зростає напередодні і під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. [12, с. 253, 266–269]. У результаті надмірного скупчення ногайців, котрі мігрували не розрізненими колективами, а цілісними ордами, виникла потреба створення нових представництв ханської влади з власними штатами й управлінської інфраструктури. У

1735 р. згадується ногайський сераскер Ахмет Гірей-султан, осідок якого розташовувався біля р. Молочної [25, с. 269]. По закінченню російсько-турецької війни 1735–1739 рр. контроль над едисанськими і єдичкульськими ногайцями зосередився в руках бужацького сераскера. “Салтан белгородський сераскер” у 1744 р. вів офіційне листування з Запорозьким Кошем з приводу справ едисанців, на прикордонній комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, був уповноважений кримським ханом для розгляду прикордонних суперечок і представництва інтересів ногайців [5, с. 348–350]. Нечисельна Джембуйлуцька орда зайняла під кочування Перекопський степ, потрапила до відомства перекопського каймакана і перебувала під контролем орбея.

Таким чином, починаючи з 40-х років XVIII ст. сераскер-султан набуває функцій не лише військового начальника, котрий здійснює керівництво свого підрозділу під час воєнних дій, але й цивільного губернатора. Після запровадження інституту сераскерства в інших ногайських ордах ці дигнітарії входили до дівану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханством [2, арк. 34–35]. У межах своїх орд вони мали всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайського населення у відносинах з російською, польською прикордонними адміністраціями і Запорозьким Кошем. Функція військового управління для сераскерів була першорядною, натомість Ш. де Пейсонель використав для означення функцій сераскера слово “генерал” [2, арк. 17–18], що вказувало на традиційне розуміння цього титулу в Османській імперії. В разі, коли кримський хан призначає головним над окремими турецькими підрозділами, тоді й він отримував чин сераскера. Так сталося під час придушення повстання Адил Гірея у Бужаку 1727–1728 рр. [30, с. 258].

Певні управлінські функції у ногайських ордах мали каймакани, яких кримські хани призначали з тих же ногайців, а також кримських і литовських татар, вірменів [2, арк. 10] та інших. Загалом, посада каймакана у Кримському ханстві не мала сталого регламенту, характеризувалася різними функціями і місцем в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало посадових осіб-каймаканів, – це приналежність до службової аристократії та місцевої родової знаті, не пов’язаних з династією Гіреїв. У більшості, каймакани виступали в ролі “заступників” своїх титулованих володарів виключно у питаннях цивільного управління. Зокрема, в разі відсутності хана або його смерті державні справи в Бахчисараї вів окремий каймакан [3, арк. 33].

Реальна влада сераскер-султана мала певні обмеження з боку ногайської родової знаті, представленої в особі того ж каймакана. Останнього нам вважається можливим співставити зі згаданим Ш. де Пейсонелем баш-мурзою (bache-mirsa) [33, с. 303], тобто головним мурзою. У запорозьких документах та російській дипломатичній кореспонденції згадуються каймакани ногайських орд, однак баш-мурзи практично не зазначаються, за єдиним виключенням згадки про єдичкульського “ваш мурзу Инчин Билат Иншкозя Нарсламбецкого” [5, с. 242]. Вірогідно, посада каймакана надавалася головному мурзі, котрий мав реальний вплив на стан справ у орді. Баш-мурза виступав в якості “глави знаті” (chef de la Nobless), будучи належним до першого за знатністю ногайського роду на рівні орди чи аулу. Решта знатних родин “йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням” [33, с. 303–304]. Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників наявні вже у звичай обов’язкового розташування сераскера та його штату в баш-мурзинському аулі, а головне – в участі баш-мурзи у роботі сераскер-султанського дівану. Там, за свідченням Пейсонеля, “йому належить

перше місце”, адже сераскер “не має права карати будь-якого мурзу, не порадившись з ним, як у тому, що стосується до набору військ, так і в усьому, що відноситься до внутрішнього управління ордою. Йому також належить право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це” [2, арк. 41]. Зважмо й на те, що дані Пейсонеля щодо баш-мурзи стосуються виключно Єдисанської орди. Соціально-політичний лад Буджацької орди був істотно видозмінений ще у XVII ст., а влада буджацького і кубанського сераскерів вирізнялася меншою залежністю від ногайської родової аристократії, представленої мурзами двох найбільших родів – Орак-оглу (Урак-улу) і Орумбет-оглу (Ор-Мамбет-улу).

Єдисанська орда тривалий час залишалася у відомстві буджацького сераскера до того часу, коли кримський Арслан Гірей-хан (1748–1755), вірогідно, вперше призначив до єдисанців сераскера – свого брата Крим Гірея, котрий водночас був і нурадином. Після відмови Крим Гірея від обох посад, хан призначив свого старшого сина Селіма ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбазу – сераскером в Єдисанській орді [20, с. 391]. Останні два призначення відбулися у 1753 р., натомість Шахбаз Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як “новоучрежденный главный командир” над єдисанцями [4, арк. 185]. Після виступу в 1754 р. Шахбазу в похід у Черкесію [1, арк. 108–108 зв.], єдисанці знову опинилися під контролем буджацького сераскера, хоча цивільним управлінням опікувався каймакан єдисанець Джан-мурза [4; арк. 192–194.]. Наступного року з’являється єдисанський Ахмед-каймакан.

Девлет Гірей зміцнив свій вплив у Буджаку жорстокими репресіями проти буджацьких мурз [16, с. 143] і посилив контроль над Єдисанською ордою. У листі до російського генерал-майора Глібова він запевняє: “нагайский народ (йдеться про єдисанців, – В.Г.) не состоит под властью

моею”, однак при цьому він отримував кореспонденцію від російської прикордонної адміністрації для передачі “находящимся над теми татарами к кадыю и каймакаму”. А єдисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону відправляти для перекладу в Ганкишлу. Крім того, буджацький сераскер мав повноваження, як наприклад у 1755 р., викликати єдисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів [1, арк. 27, 40–41.]. Після повернення з невдалого походу Шахбазу не вдалося зберегти владу в Єдисанській орді. Він ще мав намір оселитися біля каймакана на Куяльнику [1, арк. 108–108 зв.], та згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над єдисанцями, користуючись слабкістю влади їхніх сераскерів, котрі навіть не мали постійної резиденції і перебували в аулах єдисанських каймаканів. То ж єдисанський сераскер не мав можливості створити повноцінний адміністративний апарат і тримати під контролем кочовиків зі стратегічно вигідного пункту. З іншого боку, кримські хани не могли виділити єдисанському сераскерові військову команду, зважаючи на те, що Білградський мирний договір забороняв будувати фортеці і тримати гарнізони поблизу кордону. Таким чином, не маючи важелів влади, єдисанський сераскер залишався номінальним правителем, а Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту [2, арк. 57], слабо контролювалася центральною владою.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції у Ганкишлі, де розташувався сераскер-султанський палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси, а також турецькими фортецями та гарнізонами, що розташовувалися поруч. На 1754 р. у штаті буджацького сераскера були писар, вихідець з України, котрий сповідував

християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам [1, арк. 40 зв.–42, 74 зв.]. Управлінський апарат буджацького сераскера мірою устаткування перетворювався на традиційний диван, на кшталт того, що був у кримського хана, а також калги, нурадина й кримських карачі-беїв. З цього приводу Пейссонель свідчив: “сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх диван-сфенді, своїх кадї[їв] і взагалі їх двір подібний двору хана” [2, арк. 18]. Слід також взяти до уваги те, що напівосілих буджаківців, котрі мали постійні села, було легше контролювати, ніж кочовиків-едисанців, а вплив місцевої буджацької аристократії був порівняно меншим.

Едисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані нав’язливим “кураторством” буджацького сераскер-султана. Найбільше дратувало те, що він, з наказу Порти і Криму, контролював відносини едисанців з порубіжним населенням Польщі, Молдови та Росії, перешкоджаючи набігам. Найбільш радикальним проявом протесту стало повстання едисанців та буджаківців у 1758 р., яке не лише призвело до скинення чинного та призначення нового кримського хана – Крим Гірея (колишнього буджацького сераскера), але й спричинило важливі зміни у системі управління ногайськими ордами.

Повстання 1758 р. почалося як протест проти сваволі буджацького сераскера Сеадет Гірея й і переросло в традиційний кочівницький набіг на землі Молдови та Румунії. На загал, воно засвідчило неефективність концентрації влади над ногайцями Північно-Західного Причорномор’я в руках буджацького сераскер-султана, так само як і низький рівень інтеграції ногайських орд у державну систему Кримського ханства. Цю проблему Крим Гірей (1758–1764 і 1768–1769) вирішив засобом створення другої столиці ханства в м. Каушани. Тут був побудований ханський палац, прилаштований для військових,

адміністративних та представницьких потреб [15, с. 56–57]; тут Крим Гірей провів чи не більшу частину часу свого перебування на ханському престолі, зрідка навідуючись до Бахчисараю. Таким чином, завдяки порівняно глибокій інтеграції до політичної системи Кримського ханства, Буджак перетворився на його другий центр, що займав важливе місце в державі Гіреїв в останнє передвоєнне десятиліття.

Джерела та література

1. Інститут рукопису НБУ України ім. В. Вернадського (далі: ІРНБУ). – Ф. 9. Док. 132-214. 1754–1755 рр.
2. Кримський республіканський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека “Таврика”. – 9 С 1 П-24. “Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель” / Переклад В. Х. Лотошнікової – Сімферополь, липень, 1925. Машинопис.
3. Центральний державний історичний архів України м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 121. 1762 р.
4. ЦДАК. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000.
6. Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988.
7. Бачинська Олена. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003.
8. Боплан Г.-Л., де. Опис України Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер. з фр. Я. І. Кравця. – Львів: Камінь, 1990.
9. Васильєв Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6.
10. Гизер С. Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001.
11. Гизер С. М. Кочовенаселення Буджацького степу у XVI–XVIII ст. // Заселення півдня України проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21-24 травня 1997 р. – Ч. 1. – Херсон, 1997.
12. Грибовський В. Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у I половині XVIII ст. // Наукові

- записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Т. 6. – Київ, 2001.
13. Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI – XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 4. Київ, 2004.
 14. Кантемир Дмитрій. Описание Молдавии – Кишинев: Штиинца, 1973.
 15. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також земли буджатских и нагайских татар. – СПб, 1783.
 16. Кочексаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988.
 17. Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М.: Наука, 2001. – № 5.
 18. Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // Электронный ресурс: knowledge.isras.ru/sj/sj4-02krad.htm.
 19. Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография / Под ред. Н. Н. Крадина др. – М.: Логос, 2000.
 20. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844.
 21. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
 22. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі: ЗООИД). – Т. 11. – Одесса, 1879.
 23. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: тип. М.П. Фрица, 1876.
 24. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987.
 25. Скальковский А. О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
 26. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика – К.: Либідь, 1994.
 27. Трепавлов В. В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых народов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина и др. – М.: Логос, 2000.
 28. Трепавлов В. В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых народов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н. Н. Крадина и др. – М.: Логос, 2000.
 29. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002.
 30. Хайдарлы Д. И. Молдавия Крымское ханство (1718 – 1774 гг.) // Stratum plus. – Кишинев. – № 6: 2003–2004.
 31. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М.: Изд-во Вост. л.-ры, 1961.
 32. Fisher Alan. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978.
 33. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т. II. – Paris, 1787.